पुत्रसङ्गमः ।

नाटकानि चित्रपटान् दूरदर्शनमालिकाः च अनुलक्ष्य इदं स्पष्टतया लक्ष्यते, यत् किञ्चित् कथाबीजं (theme) कञ्चित् कालं यावत् कविषु तथा वाचक-प्रेक्षकेषु अतीव प्रियं भवति। कविषु तथा नाटकेषु भिन्नेषु सत्सु अपि एकमेव कथाबीजं पुनः पुनः नानाप्रकारैः उपयुज्यमानं दृश्यते । विरोधात् विकसन्ती प्रीतिः, बाल्ये एव वियुक्तौ यमलौ अथवा श्वश्रू-स्नुषयोः सङ्घर्षः एतादृशाः कतिपयाः मध्यवर्तिकल्पनाः पुनः पुनः नाटक-चित्रपटेषु वर्णिताः दृश्यन्ते। प्राचीना संस्कृतनाट्यसृष्टिरपि नैव अपवादभूता। संस्कृतनाट्यसृष्ट्यां पुनः पुनः उपयुज्यमाना केन्द्रीभूता कल्पना अस्ति **'पुत्रसङ्गमः'**। विविधकारणैः पुत्रस्य जन्मनः वा तस्य शैशवाद्वा पितापुत्रयोः वियोगः, कालेन तयोः संयोगवशात् मेलनं, पित्रा क्रमशः पुत्रस्य अभिज्ञानम्, अन्ततो गत्वा उभयोः मनोमेलनम् इत्यनया रीत्या इयं सङ्कल्पना विकसिता भवति । कवयः स्वीयेन प्रतिभाबलेन इमां सङ्कल्पनां विभिन्नतया विकासयन्ति, रसिकान् च नन्दयन्ति। भास-कालिदास-दिङ्नागाः एते भिन्नकालीनाः प्रतिभाशालिनः कवयः इमां सङ्कल्पनां कथम् उन्मीलयन्ति इति एषु नाट्यखण्डेषु स्फुटीभवेत्।

तेषु प्रथमः नाट्यांशः भासकवेः मध्यमव्यायोगात् गृहीतः ।

द्वितीयः नाट्यांशः कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकात् उद्धृतः ।

तृतीयः नाट्यांशः दिङ्नागकवेः कुन्दमालानाटकात् स्वीकृतः ।

यद्यपि एतेषां नाट्यखण्डानां कथाबीजं रामायणमहाभारताभ्यां गृहीतं, तथापि तस्य विकसने कविप्रतिभायाः नवनवोन्मेषाः लसन्ति । महाभारते हिडिम्बा-भीमयोः विवाहः तथा वियोगः प्रसिद्धः । घटोत्कचः अपि वर्णितः। किन्तु भीम-घटोत्कचयोः मेलनस्य कथांशः नाम भासकवेः हास्यपरिप्लुता अपूर्वा एव निर्मितिः। शाकुन्तलस्य कथाबीजमपि महाभारते वर्तते । किन्तु तत्र राजसभायाम् उपस्थितया शकुन्तलया एव सर्वदमनस्य परिचयः दुष्यन्ताय दीयते । कालिदासः अस्मिन् कथांशे नाट्यमयताम् उन्मीलयति। अत्र पुत्रस्य अभिज्ञानं कथं क्रमशः दृढीभवति तद् आस्वाद्यम्। रामस्य कुशलवाभ्यां सङ्गमः वाल्मीकिरामायणे वर्णितः । किन्तु दिङ्नागकवेः नाट्यरचना प्रेक्षकाणाम् उत्कण्ठां वर्धयति, हास्यकणिकासेचनेन तान् रञ्जयति। कुशलवयोः बालसुलभाः भावाः अपि तेन हृद्यम् आरेखिताः ।

एते त्रयः पुत्रसङ्गमाः संस्कृतनाट्येषु प्रसिद्धाः । पञ्चममण्डलस्य प्रारम्भपाठत्रयस्य मध्यवर्तिकल्पना 'पुत्रसङ्गमः' इत्येव विद्यते । तेषां रसास्वादः छात्रेभ्यः मोदकरः भवेत् ।

प्रथमः पाठः । भीमघटोत्कचयोः ।

भूमिका – विदग्धसंस्कृतकविषु प्राचीनतमः महाकविः भासः। ख्रिस्ताब्दपूर्वं पञ्चमं शतकम् इति तस्य कालः इति केचन विद्वांसः मन्यन्ते । भासनाटकानि १९१२ इति ख्रिस्ताब्दे टी. गणपतिशास्त्रिमहोदयेन संशोधितानि प्रकाशितानि च। भासकविना त्रयोदश नाटकानि रचितानि। तेषु महाभारताश्रितानि षट् नाटकानि । तेषु अन्यतमम् अस्ति 'मध्यमव्यायोगः'।

दशरूपकेषु अन्यतमः व्यायोगः। इतिहासपुराणाधारिता वीररसात्मिका कथा, एक एव अङ्कः, वीरः नायकः, द्वन्द्वयुद्धस्य प्राधान्यम् एते व्यायोगस्य विशेषाः ।

वने हिडिम्बा-भीमयोः विवाहानन्तरं बहुकालं यावत् तौ वियुक्तौ आस्ताम् । तयोः पुत्रः घटोत्कचः अपि युवावस्थां प्राप्तः, किन्तु पितापुत्रयोः मेलनं नैव जातम् । पाण्डवानां द्वादशवार्षिकवनवासकाले भीमः पुनरपि तदेव वनं सम्प्राप्तः इति तया ज्ञातम् । भीमेन सह मेलनार्थं हिडिम्बया एका युक्तिः रचिता। तया पुत्रः आज्ञप्तः यत् 'मम उपवासपारणार्थं कश्चित् मानुषः आनेतव्यः'। अतः घटोत्कचेन एकः ब्राह्मणपुत्रः समासादितः, तस्य रक्षणार्थं प्राप्तः भीमः घटोत्कचेन सह अयुध्यत । तदभ्यन्तरे सः स्वपुत्रम् अभ्यजानात् । एषः कथांशः अस्मिन् नाट्यखण्डे वर्तते।

घटोत्कचः : भो मध्यम, मध्यम । शीघ्रमागच्छ ।
(ततः प्रविशति भीमसेनः ।)

भीमः : (आत्मगतम्) अयि, कस्यायं स्वरः । बहुसदृशो हि अयं धनञ्जयस्वरेण । (विलोक्य) अहो, दर्शनीयोऽयं पुरुषः । सुव्यक्तं राक्षसीजः कस्यचित् लोकवीरस्य पुत्रः । बन्धुरिव मे प्रतिभाति । अनेन सज्जनानां मार्गविघ्नः कृतः। भवतु, निग्रहीष्यामि तावदेनम्। (प्रकाशम्) भोः पुरुष! किमर्थं सज्जनमपराध्यसि। मुच्यतां मुच्यताम् ।

घटोत्कचः : न मुच्यते ।

भीमः : (आत्मगतम्) भोः कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम्? भ्रातॄणां मम सर्वेषां कोऽयं गुणतस्करः ? एतद् बालशौण्डीर्यं दृष्ट्वा अहं सौभद्रं स्मरामि । (प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः : न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता ।
न मुच्यते तथाप्येष गृहीतो मातुराज्ञया ।।

भीमः : (आत्मगतम्) कथं मातुराज्ञेति । अहो गुरुशुश्रूषुः खल्वयं तपस्वी ।
माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् ।
(प्रकाशम्) पुरुष! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति ।

घटोत्कचः : ब्रूहि ब्रूहि, शीघ्रम् ।

भीमः : का नाम भवतो माता ।

घटोत्कचः : श्रूयतां, हिडिम्बा नाम राक्षसी ।

भीमः : (सहर्षमात्मगतम्) एवं हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशः अस्य गर्वः । अस्य रूपं सत्त्वं बलं चैव पाण्डवैः सदृशम्। (प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः : न मुच्यते ।

भीमः : (ब्राह्मणमुद्दिश्य) भो ब्राह्मण । गृह्यतां तव पुत्रः । वयमेनमनुगमिष्यामः ।

घटोत्कचः : तेन हि भवानेवागच्छतु ।

भीमः : यदि ते शक्तिरस्ति, बलात् मां नय।

घटोत्कचः : गृह्यतामायुधम्।

भीमः : आयुधमिति, गृहीतमेतत् ।

घटोत्कचः : कथमिव ।

भीमः :

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः।
अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं मम ।।

घटोत्कचः : इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीमः : अथ कोऽयं भीमो नाम!

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
एतेषु कथ्यतां भद्र केन ते सदृशः पिता ।।

घटोत्कचः : सर्वैः ।

भीमः : धिगनृतमेतत् ।

घटोत्कचः : कथं कथमनृमित्याह । क्षिपसि मे गुरुम्। भवतु । इमं स्थूलं वृक्षमुत्पाट्य प्रहरामि । (उत्पाट्य प्रहरति ।) (आत्मगतम्) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किं नु खलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतद्गिरि-कूटमुत्पाट्य प्रहरामि । (प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम्। किं नु खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम्। (प्रकाशम्) भोः पुरुष! पूर्वसमयं स्मर ।

भीमः : समयमिति । एष स्मरामि । गच्छाग्रतः। (उभौ परिक्रामतः ।)

घटोत्कचः : इह तिष्ठ । तवागमनमम्बायै निवेदयामि।

भीमः : बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः : (उपसृत्य) अम्ब! अयमहमभिवादये । चिराभिलषितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

हिडिम्बा : जात! चिरं जीव ।

घटोत्कचः : अनुगृहीतोऽस्मि ।
हिडिम्बा : किमेष मानुष आनीतः ।
घटोत्कचः : अम्ब! कोऽयम् ।
हिडिम्बा : दैवतं खल्वस्माकम् ।
घटोत्कचः : आः कस्मात् दैवतम् ।
हिडिम्बा : उन्मत्तक, पिता तव।
घटोत्कचः : भोः तात!

अज्ञानात्तु मया पूर्वं यद्भवान्नाभिवादितः।
अस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।।

अहं धार्तराष्ट्रवनदावाग्निः घटोत्कचः अभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि ।

भीमः : एह्येहि पुत्र । पुत्रापेक्षीणि खलु पितृहृदयानि । पुत्र, अतिबलपराक्रमो भव ।
घटोत्कचः : अनुगृहीतोऽस्मि ।

वाग्विशेषः ।

१. धार्तराष्ट्रवनदावाग्निः- धृतराष्ट्रस्य पुत्राः धार्तराष्ट्राः नाम कौरवाः । ते धार्तराष्ट्राः एव वनानि । तेषां वनानां दहनाय समर्थः दावाग्निः नाम घटोत्कचः । अत्र रूपक-अलङ्कारः दृश्यते ।
२. संस्कृतनाट्यसंहितायाम् 'आत्मगतम्', 'प्रकाशम्', 'अपवार्य', 'परिक्रामतः' इत्यादयः रङ्गसूचनाः वर्तन्ते । नाट्यस्य मञ्चीकरणार्थं दिग्दर्शकस्य नटानां च कृते एताः वर्तन्ते ।

शब्दार्थः ।

१) राक्षसीजः - राक्षसीपुत्रः ।
२) बन्धुः - भ्राता स्वजनः ।
३) शौण्डीर्यम् - अहम्भावः, अहङ्कारः, गर्वः ।
४) सौभद्रः - सुभद्रायाः पुत्रः ।
५) विस्रब्धम् - निःशङ्कम् ।
६) शुश्रूषुः - यः श्रोतुम् इच्छति सः ।
७) विश्वकर्ता - ब्रह्मा ।
८) शक्तिधरः - कार्तिकेयः ।
९) पूर्वसमयः - पूर्ववचनम्, पूर्वोक्तम् ।
१०) सहजम् - स्वाभाविकम् ।
११) अभिलषितः - वाञ्छितः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) तथाप्येष = तथा + अपि + एषः ।
२) मातुराज्ञया = मातुः + आज्ञया ।
३) भवानेवागच्छतु = भवान् + एव + आगच्छतु ।
४) बाहुरायुधं = बाहुः + आयुधम् ।

५) भवत्विमं = भवतु + इमम् ।
६) तवागमनमम्बायै = तव + आगमनम् + अम्बायै ।
७) अनुगृहीतोऽस्मि = अनुगृहीत: + अस्मि ।
८) यद्भवान्नाभिवादित: = यत् + भवान् + न + अभिवादित: ।

समासविग्रह: ।

१) राक्षसीज: – राक्षस्या: जायते इति । उपपद-तत्पुरुष: ।
२) लोकवीरस्य – लोकेषु वीर:, तस्य । सप्तमी-तत्पुरुष: ।
३) मार्गविघ्न: – मार्गे विघ्न: । सप्तमी-तत्पुरुष: ।
४) गुणतस्कर: – गुणानां तस्कर: । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
५) पुत्रापराधस्य – पुत्रस्य अपराध:, तस्य । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
६) धार्तराष्ट्रवनदावाग्नि: – धार्तराष्ट्रा: एव वनम् । कर्मधारय: ।
धार्तराष्ट्रवनानां दावाग्नि: । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
७) पितृहृदयानि – पितॄणां हृदयानि । षष्ठी-तत्पुरुष: ।

रूपपरिचय: ।

१) दर्शनीय: – दृश् (१ प.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।
२) निग्रहीष्यामि – नि + ग्रह् (९ उ.प., अत्र प.प.), लृट्, उत्तमपुरुष:, एकवचनम् ।
३) भातॄणाम् – भ्रातृ, ऋकारान्तम्, पुंलिङ्गम्, षष्ठी बहुवचनम् ।
४) मुच्यते – मुच् (६ उ.प.), कर्मणि, लट्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
५) मातु: – मातृ, ऋकारान्तम्, स्त्रीलिङ्गम्, पञ्चमी, षष्ठी, एकवचनम् ।
६) पितृभि: – पितृ, ऋकारान्तम्, पुंलिङ्गम्, तृतीया बहुवचनम् ।
७) हिडिम्बाया: – हिडिम्बा, आकारान्तम्, स्त्रीलिङ्गम्, पञ्चमी-षष्ठी एकवचनम् ।
८) उत्पाट्य – उत् + पट् (१ प.प.), णिजन्तम्, पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
९) ब्रूहि – ब्रू (२ उ.प., अत्र प.प.), लोट्, मध्यमपुरुष:, एकवचनम् ।

भाषाभ्यास: ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) एतद् बालशौण्डीर्यं दृष्ट्वा अहं सौभद्रं स्मरामि ।
२) न मुच्यते तथाप्येष गृहीतो मातुराज्ञया ।
३) अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं मम ।
४) एतेषु कथ्यतां भद्र केन ते सदृश: पिता ।
५) अस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

(१) भीमसेन: घटोत्कचं निग्रहीतुम् इच्छति, यत: –

अ) घटोत्कचेन भीमस्य मार्गविघ्न: कृत: ।
ब) घटोत्कचेन सज्जनस्य मार्गविघ्न: कृत: ।

(२) भीमः स्वबाहुं सहजम् आयुधम् मन्यते, यतः –

अ) तस्य बाहुः रिपूणां निग्रहे रतः ।

ब) भीमः आयुधात् बिभेति ।

(३) घटोत्कचः भीमं प्रसादं याचते, यतः –

अ) घटोत्कचः सज्जनापराधम् अकरोत् ।

ब) घटोत्कचेन भीमः न पूर्वम् अभिवादितः ।

(४) घटोत्कचः ब्राह्मणपुत्रं न मुञ्चति, यतः –

अ) घटोत्कचः क्षुधितः अस्ति ।

ब) घटोत्कचः मातुः आज्ञां पालयितुम् इच्छति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) घटोत्कचस्य स्वरः – ..... ।

अ) राक्षसीस्वरेण सदृशः ।

ब) धनञ्जयस्वरेण सदृशः ।

२) घटोत्कचस्य रूपं सत्त्वं बलं चैव – ..... ।

अ) हिडिम्बायाः सदृशम् ।

ब) पाण्डवैः सदृशम् ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) सज्जनस्य मार्गविघ्नं कृतवान् – [ ]

२) बालशौण्डीर्यं दृष्ट्वा भीमेन स्मर्यते – [ ]

३) घटोत्कचेन मातुः आहारार्थम् आनीतः मानुषः – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) घटोत्कचः कस्याः पुत्रः ?

२) बालशौण्डीर्यं दृष्ट्वा भीमः कं स्मरति ?

३) घटोत्कचः किं किम् उत्पाट्य प्रहरति ?

४) पितृहृदयानि कीदृशानि ?

५) भीमसेनस्य दक्षिणबाहुः कीदृशः ?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) घटोत्कचः 'मुच्यतामिति' पितुराज्ञां पालयति ।

२) माता किल मनुष्याणां देवतानां च न दैवतम् ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) गुरुशुश्रूषुः खल्वयं तपस्वी ।

२) हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् ।

३) अस्य रूपं सत्त्वं बलं चैव पाण्डवैः सदृशम् ।

४) भीमस्य दक्षिणबाहुः रिपूणां निग्रहे रतः ।

५) आहारार्थम् आनीतः मानुषः ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) अनेन सज्जनस्य मार्गविघ्नः कृतः । (घटोत्कच)

२) मातुः आज्ञया एषः गृहीतः । (तद्)

३) अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं मम । (भीम)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) दर्शनीयः	बाहुः
२) दक्षिणः	तपस्वी
३) स्थूलम्	पुत्रेण
४) पुत्रोपक्षीणि	पुरुषः
५) गुरुशुश्रूषुः	पितृहृदयानि
	वृक्षम्

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) मातुराज्ञया = ... + ... ।

२) यद्भवान्नाभिवादितः = यत् + ... + न + ... ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

अ) १) भीमेन सौभद्रस्य स्मरणम् ।

२) घटोत्कचस्य शौण्डीर्यप्रदर्शनम् ।

३) भीमेन घटोत्कचस्वरस्य श्रवणम् ।

४) भीमेन धनञ्जयस्वरस्य स्मरणम् ।

ब) १) घटोत्कचेन मातृनामकथनम् ।

२) भीमेन स्वपुत्रस्य घटोत्कचस्य अभिज्ञानम् ।

३) घटोत्कचः बन्धुरिव इति भीमस्य चिन्तनम् ।

४) भीमेन घटोत्कचस्य स्वरस्य श्रवणम् ।

क) १) भीमस्य घटोत्कचानुगमनाय सिद्धता ।

२) भीमद्वारा स्वबाहोः आयुधरूपेण वर्णनम् ।

३) भीमद्वारा सज्जनस्य मोचनम् ।

४) घटोत्कचद्वारा वृक्षम् उत्पाट्य प्रहरणम् ।

ड) १) घटोत्कचेन भीमस्य पितृरूपेण अभिज्ञानम् ।

२) हिडिम्बाभीमयोः सम्मुखीभवनम् ।

३) घटोत्कचद्वारा भीमस्य प्रहरणम् ।

४) घटोत्कचेन भीमं प्रति प्रसादयाचनम् ।

(आ) प्रवाहिजालं पूरयत ।

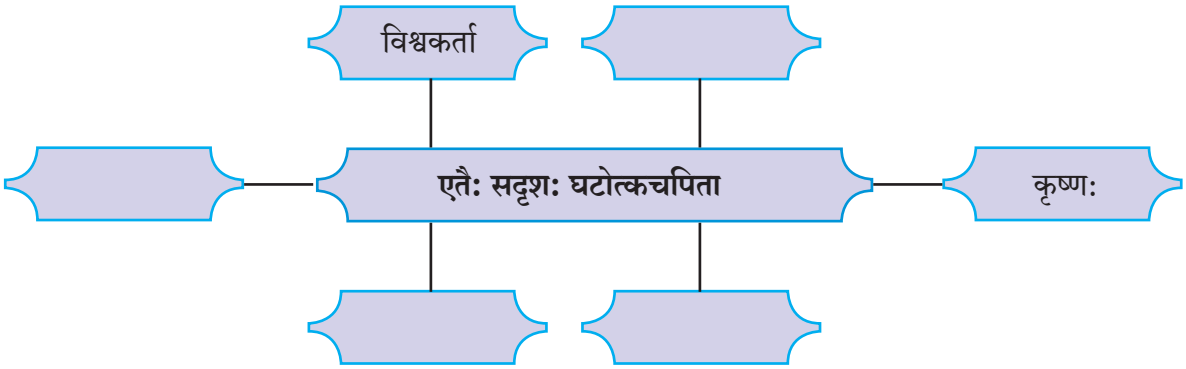

***

रक्षासूत्रं रक्षतु सर्वान्
कलयतु भ्रातृर्भावम्
भेदमनैक्यं दूरीकुर्वत्
जनयतु जनसौहार्दम् ।।

(रक्षाबन्धनम्)

शुभाशयाः

उद्योगेन बलेनैव
बुद्ध्या धैर्येण साहसात् ।
पराक्रमेणार्जवेन
सिद्धिं विन्दस्व जीवने ।।

(उद्यमारम्भसन्दर्भे)

द्वितीयः पाठः । दुष्यन्तसर्वदमनयोः ।

भूमिका – पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ।।

इत्यस्ति कविकुलगुरु-कालिदासस्य ख्यातिः । कालिदासस्य कालविषये विद्वत्सु मतभिन्नता वर्तते । मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति त्रीणि नाटकानि; मेघदूतम्, ऋतुसंहारम् इति द्वे खण्डकाव्ये; कुमारसंभवम्, रघुवंशम् इति द्वे महाकाव्ये एतावती तस्य साहित्यसंपत् ।

दशरूपकेषु प्रथमः तथा प्रमुखः रूपकप्रकारः नाम नाटकम् । इतिहासपुराणमूला कथा, शृङ्गारः वा वीरः वा मुख्यरसः, श्रेष्ठः नायकः (देवः अथवा राजा), पञ्च वा सप्त अङ्काः एते सन्ति नाटकस्य विशेषाः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमाङ्कात् अयं नाट्यांशः स्वीकृतः । दुर्वाससः शापेन जातात् विस्मरणवशात् दुष्यन्तेन गर्भवती शकुन्तला परित्यक्ता । सा मारीच-आश्रमे पुत्रं सर्वदमनं जनितवती। कश्चित् कालानन्तरं दुष्यन्तः दैववशात् तत्रागतः । वृक्षान्तरितः दुष्यन्तः कौतुकेन बाललीलाः दृष्टवान् । तापसीभ्यां संवादमाध्यमेन तेन स्वपुत्रः कथम् अभिज्ञातः इत्यस्ति अस्य नाट्यखण्डस्य विषयः ।

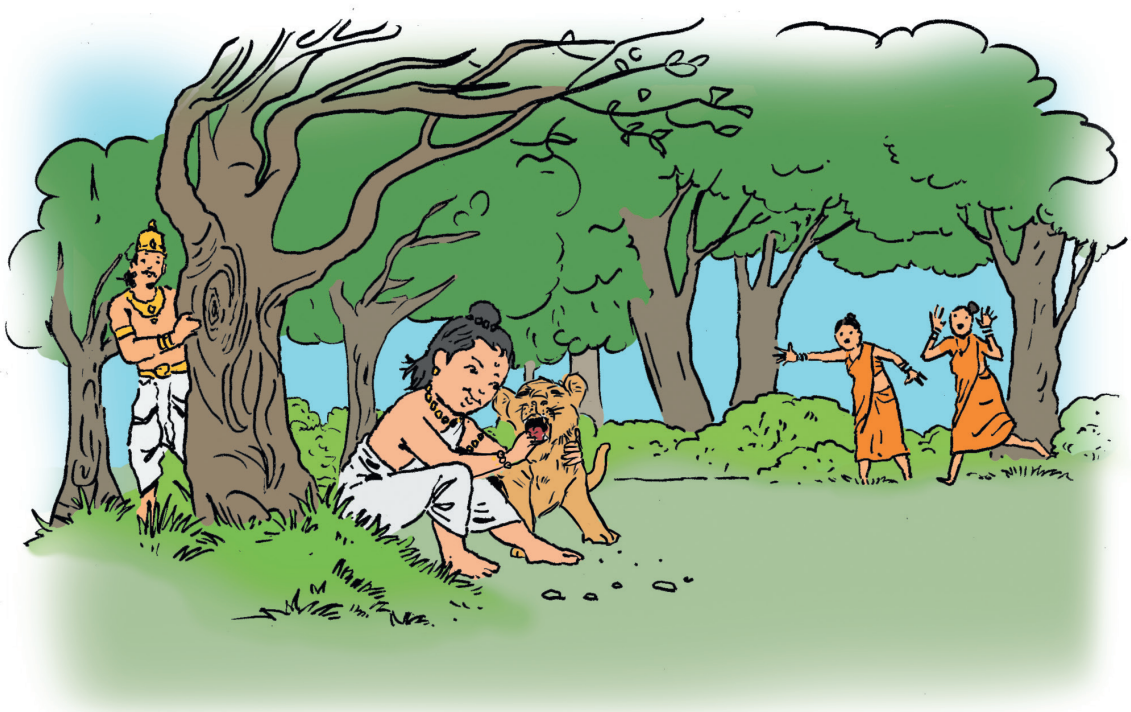

बालः : जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा (तापसी) : अविनीत, हन्त, वर्धते तव संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन 'सर्वदमन' इति कृतनामधेयोऽसि!

राजा : (आत्मगतम्) किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः? नूनमनपत्यता मां वत्सलयति!

प्रथमा : वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ।

सर्वदमनः : कुत्र? देह्येतत् । (इति हस्तं प्रसारयति ।)

राजा : कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते!

द्वितीया : सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्। गच्छ त्वम् । मदीय उटजे मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति ।

(तापसी) तमस्योपहर ।

प्रथमा : तथा । (इति निष्क्रान्ता)

द्वितीया : (राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत्। मोचयानेन बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा : (उपगम्य, सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र।

द्वितीया : भद्रमुख, न खल्वयम् ऋषिकुमारः ।

राजा : (बालकमुपलालयन्) न चेत् मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः?

द्वितीया : पुरुवंशः ।

राजा : (आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम!
(प्रकाशम्) कथमस्य जननी अत्र देवगुरोः तपोवने प्रसूता?

द्वितीया : अप्सरस्सम्बन्धेन ।

राजा : (अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी?

द्वितीया : कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सङ्कीर्तयितुं चिन्तयिष्यति?

राजा : (स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि? अथवा अनार्यः परदारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृण्मयूरहस्ता ।)

प्रथमा : सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व ।

बालः : (सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता?

राजा : (आत्मगतम्) किंवा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या? सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि।

सर्वदमनः : रोचते मे एष भद्रमयूरः । (इति क्रीडनकमादत्ते ।)

प्रथमा : (विलोक्य सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते।

राजा : अलमलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावकविमर्दात् परिभ्रष्टम् । (इत्यादातुमिच्छति ।)

उभे : मा खल्विदमवलम्ब्य । कथं, गृहीतमनेन! (इति विस्मयात् उरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।)

राजा : किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः?

प्रथमा : शृणोतु महाराजः । एषाऽपराजिता नामौषधिः भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

राजा : अथ गृह्णाति?

प्रथमा : ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।

राजा : भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया?

उभे : अनेकशः ।
(राजा सहर्षं बालं परिष्वजते ।)

सर्वदमनः : मुञ्च माम् । मम खलु तातो दुष्यन्तः। न त्वम् ।

राजा : (सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति।

वाग्विशेषः ।

१. चक्रवर्ती – सार्वभौमः सम्राट् 'चक्रवर्ती' इति कथ्यते । चक्रवर्तिसम्राजः लक्षणानि इत्थं वर्णितानि– 'अतिरिक्तकरो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितो यश्च चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ।।' यदा सर्वदमनः तापस्या उल्लेखितमात्रस्य मृत्तिकामयूरस्य ग्रहणार्थं हस्तं प्रसारयति तदा राजा दुष्यन्तः तस्य हस्ते एतानि चक्रवर्तिलक्षणानि सुस्पष्टतया पश्यति स्मरति च, ''सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रम् अवाप्नुहि'' इति ऋषिदत्तम् आशीर्वचनम् ।

२. सर्वदमनः – सर्वान् दमयति इति सर्वदमनः । बाल्ये एव सः तपोवनस्थान् पशून् दमयति इति मारीचेन तस्य नाम 'सर्वदमन' इति कृतम् ।

३. अप्सरस्सम्बन्धः – अप्सरसा सम्बन्धः । शकुन्तला मेनका नाम अप्सरसः पुत्री आसीत् । दुष्यन्तेन परित्यक्तां शकुन्तलां सा मारीचाश्रमे आनयति । अन्यथा न कापि मानुषी स्त्री देवगुरोः मारीचस्य आश्रमे प्रसूता भवेत् इति तापस्याः अभिप्रायः ।

४. शकुन्तलावण्यम् – शकुन्तस्य लावण्यम् । 'शकुन्तः' नाम पक्षी । यदा तापसी सर्वदमनं मृत्तिकामयूरं दर्शयति तदा सा 'मयूरलावण्यं' शब्दस्य स्थाने 'शकुन्तलावण्यम्' इति शब्दस्य प्रयोगं करोति । एषा तु चतुरा नाट्यक्लृप्तिः कालिदासेन प्रयुक्ता । सर्वदमनः वर्णसाम्यात् मातरं स्मरति । एतस्मात् प्रसङ्गात् इदं स्पष्टं भवति यत्, 'शकुन्तला' इति सर्वदमनस्य मातुः नाम ।

शब्दार्थः ।

१) संरम्भः – धार्ष्ट्यम् ।
२) उटजः – पर्णकुटी ।
३) वत्सलयति – वत्सलं करोति ।
४) व्यपदेशः – अन्वयः, वंशः ।
५) शकुन्तः – खगः, पक्षी ।
६) रक्षाकरण्डकम् – रक्षासूत्रम् ।
७) विक्रिया – परिणामः ।
८) स्थाने (अव्ययम्) – योग्यम्
९) विमर्दः – सङ्घर्षः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) दन्तांस्ते = दन्तान् + ते ।
२) बालेऽस्मिन्नौरस इव = बाले + अस्मिन् + औरसे + इव ।
३) देह्येतत् = देहि + एतत् ।
४) चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन = चक्रवर्तिलक्षणम् + अपि + अनेन ।
५) मुनिकुमारोऽयम् = मुनिकुमारः + अयम् ।
६) शकुन्तलेत्यस्य = शकुन्तला + इति + अस्य ।
७) मातुराख्या = मातुः + आख्या ।
८) मातापितरावात्मानं = मातापितरौ + आत्मानम् ।

९) कदाचिदस्या: = कदाचित् + अस्या: ।

समासविग्रहः ।

१) कृतनामधेय: - कृतं नामधेयं यस्य स: । बहुव्रीहि: ।
२) चक्रवर्तिलक्षणम् - चक्रवर्तिन: लक्षणम् । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
३) पुरुवंश: - पुरु: इति वंश: । कर्मधारय: ।
४) एकान्वय: - एक: (समान:) अन्वय: यस्य स: । बहुव्रीहि: ।
५) शकुन्तलावण्यम् - शकुन्तस्य लावण्यम् । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
६) भूमिपतिता - भूमिं पतिता । द्वितीया-तत्पुरुष: ।
७) रक्षाकरण्डकम् - रक्षायै करण्डकम् । चतुर्थी-तत्पुरुष: ।

रूपपरिचयः ।

१) जृम्भस्व - जृम्भ् (१ आ.प.), लोट्, मध्यमपुरुष:, एकवचनम् ।
२) गणयिष्ये - गण् (१० उ.प., अत्र आ.प.), लृट्, उत्तमपुरुष:, एकवचनम् ।
३) सङ्कीर्तयितुम् - सम् + कीर्त् (१० उ.प.), हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम् ।
४) प्रेक्षस्व - प्र + ईक्ष् (१ आ.प.), लोट्, मध्यमपुरुष: एकवचनम् ।
५) राजर्षे: - राजर्षि, इकारान्तम्, पुंलिङ्गम्, पञ्चमी, षष्ठी एकवचनम् ।
६) दास्यामि - दा (१ प.प., ३ उ.प., अत्र प.प.), लृट्, उत्तमपुरुष:, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।
२) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम् ।
३) अथवा अनार्य: परदारव्यवहार: ।
४) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या?
५) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

(१) बालक: सिंहाय जृम्भितुं कथयति, यत: -

अ) स: सिंहस्य दन्तान् गणयितुम् इच्छति ।
ब) स: सिंहस्य दन्तान् उत्पाटयितुम् इच्छति ।

(२) तापसी मृत्तिकामयूरम् आनेतुं कथयति, यत: -

अ) सर्वदमन: वाचामात्रेण विरमयितुं न शक्य: ।
ब) सर्वदमनाय क्रीडनकं रोचते ।

(३) तापसीभ्यां राजा रक्षाकरण्डकग्रहणात् प्रतिषिद्ध:, यत: -

अ) रक्षाकरण्डकं कण्टकितम् ।
ब) अपराजिता ओषधि: सर्प: भूत्वा राजानं दशेत् इति तयो: मनसि भीति: ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) सर्वदमनस्य मणिबन्धात् – ..... ।

अ) रक्षाकरण्डकं परिभ्रष्टम् ।

ब) मृत्तिकामयूर: परिभ्रष्ट: ।

२) द्वितीया तापसी सर्वदमनस्य कृते क्रीडनार्थं – ..... ।

अ) मृत्तिकामयूरम् आनेतुं कथयति ।

ब) मृत्तिकासिंहम् आनेतुं कथयति ।

३) सर्वदमनस्य हस्त: – ..... ।

अ) चक्रवर्तिलक्षणयुत: अस्ति ।

ब) सिंहदन्तयुत: अस्ति ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) चक्रवर्तिलक्षणं धारयति – [ ]

२) सर्वदमनस्य वंश: – [ ]

३) भगवता मारीचेन दत्ता औषधि: – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) ऋषिजनेन बालस्य नामधेयं किं कृतम्?

२) बालमृगेन्द्र: केन बाध्यमान: आसीत्?

३) तापसी बालकाय क्रीडनकरूपेण किं यच्छति?

४) राजा बालस्य प्रसारितहस्ते किं पश्यति?

५) अपराजिता ओषधि: कस्मिन् परिवर्तते?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) तापस्या: उटजे काष्ठमयूर: तिष्ठति ।

२) बालक: चक्रवर्तिलक्षणं धारयति ।

३) बालक: ऋषिकुमार: ।

४) बालकस्य वंश: कुरुवंश: ।

५) रक्षाकरण्डकं सिंहशावकविमर्दात् परिभ्रष्टम् ।

६) सञ्जीवनी नामौषधि: भगवता मारीचेन दत्ता ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) रक्षाकरण्डकं मणिबन्धे न दृश्यते ।

२) इदं सिंहशावकविमर्दात् परिभ्रष्टम् ।

३) एषा ओषधि: मारीचेन दत्ता ।

४) अनार्य: परदारव्यवहार: ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) मोचय अनेन बाध्यमानं मृगेन्द्रम् । (सर्वदमन)

२) नूनम् अनपत्यता मां वत्सलयति । (दुष्यन्त)
३) क: अस्य व्यपदेश: । (सर्वदमन)
४) ऋषिजनेन 'सर्वदमन' इति कृतनामधेय: अस्ति । (इदम्)

९. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) अनार्य:	ओषधि:
२) अपराजिता	मारीचेन
३) भगवता	परदारव्यवहार:
	दत्ता

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) बालेऽस्मिन्नौरस इव = ... + ...+ .....+ ..... ।
२) मुनिकुमारोऽयम् = मुनिकुमार: + ... ।
३) ..... = मातापितरौ + आत्मानम् ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

अ) १) बालकस्य सिंहेन सह संरम्भ: ।
२) राज्ञा बालकस्य हस्ते चक्रवर्तिलक्षणदर्शनम् ।
३) बालकस्य हस्तप्रसारणम् ।
४) तापस्या मृत्तिकामयूरम् आनेतुम् आदेश: ।

ब) १) राज्ञा बालकस्य हस्ते चक्रवर्तिलक्षणदर्शनम् ।
२) राज्ञ: मनसि बालकविषये स्नेहनिर्माणम् ।
३) राज्ञा बालकस्य व्यपदेशज्ञानम् ।
४) सर्वदमन: अप्सरस: पुत्र: इति राज्ञा अवगमनम् ।

क) १) राज्ञा सर्वदमनस्य स्वपुत्ररूपेण अभिज्ञानम् ।
२) बालस्य मणिबन्धात् रक्षाकरण्डकस्य परिभ्रंशनम् ।
३) तापसीभ्यां राज्ञ: प्रतिषेध: ।
४) राज्ञा रक्षाकरण्डकग्रहणम् ।

(आ) रेखाचित्रं पूरयत ।

ओषधि:

- तस्या नामधेयम्? → [ ]
- केन दत्ता? → [ ]
- कुत्र पतिता? → [ ]
- किं भूत्वा दशति? → [ ]

***

तृतीयः पाठः । रामस्य कुशलवयोः च ।

भूमिका – ख्रिस्ताब्दस्य दशमे शतके जातेन दिङ्नागकविना विरचितम् कुन्दमाला नाम नाटकं रामायणस्य उत्तरकाण्डाधारितम्। रामेण त्यक्ता सीता वाल्मीकेः आश्रमे यमलौ कुशलवौ जनितवती । वाल्मीकिः स्वरचितं रामायणं नवयुवकौ कुशलवौ अपाठयत् । तौ अयोध्यां प्राप्य रामस्य पुरतः रामायणगायनं कृतवन्तौ । तदा रामस्य स्वपुत्राभ्यां कथं सङ्गमः अभवत् तदस्मिन् नाट्यभागे आस्वादनीयम् । कुन्दमालानाटकस्य पञ्चमष्ठाभ्याम् अङ्काभ्याम् अयं भागः स्वीकृतः ।

विदूषकः : वयस्य, कलादर्शनायागतौ द्वौ तापसकुमारौ कुशलवौ इति । तौ किल भगवतो वाल्मीकिमहर्षेः शिष्यौ प्रवीणौ वीणाकलाविज्ञाने ।

रामः : वर्धते मे कुतूहलम् । तत्प्रवेशयाविलम्बितम् । (ततः प्रविशतः तापसौ कुशलवौ ।)

कुशः : (अपवार्य) वत्स लव! इदानीं भगवतो वाल्मीकेरादेशात् अम्बामभिवाद्य प्रस्थिते मयि, त्वं पर्णशालायां किमुपदिष्टः अम्बया?

लवः : सा सन्दिष्टवती, ''वत्स! युवाभ्यां स्वाभाविकमवलेपं परित्यज्य, महाराजं प्रणम्य, कुशलं च परिप्रष्टव्यम्'' इति ।

कुशः : युज्यते कुशलप्रश्नः, प्रणामस्तु कथम्?

लवः : कथम् न?

कुशः : अप्रणन्तारः किल अस्मद्विधाः तापसाः ।

लवः : क एवमाह?

कुशः : अम्बा ।

लवः : प्रणाममपि सा एव उपदिष्टवती । न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति ।

कुशः : साधयामस्तावत् । अग्रतस्तत्र यत्कालोचितमनुष्ठास्यावः ।

(परिक्रामतः)

रामः : (विलोक्य) किन्नु खल्वेतत् ।

न चैतदभिजानामि नाकूतमपि किञ्चन।
तथाप्यापातमात्रेण चक्षुरुद्बाष्पतां गतम् ।।

रामः : (निर्वर्ण्य) सुव्यक्तमनेन युगलेन कुलीनेन भवितव्यम् ।

(उभौ प्रणमतः ।)

रामः : कतमो वर्ण आश्रमो वा भवतः?

लवः : द्वितीयो वर्णः प्रथम आश्रमः ।

रामः : (आत्मगतम्) अनयोः क्षत्रियवर्णः! (प्रकाशम्) अथ को वा भवतोः वंशस्य कर्ता?

लवः : भगवान् सहस्रदीधितिः ।

रामः : कथमस्मत्समानाभिजनौ संवृत्तौ । कच्चिदस्ति युवयोः मिथः सम्बन्धः?

लवः : भ्रातरौ आवां सोदर्यौ ।

रामः : संवादी सन्निवेशः । वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम् ।

लवः : आवां यमलौ ।

रामः : किन्नामधेयो भवतोर्गुरुः?

लवः : ननु भगवान् वाल्मीकिः ।

रामः : केन सम्बन्धेन?

लवः : उपनयनोपदेशेन ।

रामः : अहम् अत्रभवतोः शरीरस्य धातारं पितरं वेदितुमिच्छामि ।

लवः : न हि जानाम्यस्य नामधेयम् । न कश्चिदस्मिंस्तपोवने तस्य नाम व्यवहरति।

रामः : अहो! आश्चर्यम् ।

कुशः : जानाम्यस्य नामधेयम् ।

रामः : कथ्यताम् ।

कुशः : निरनुक्रोशो नाम ।

विदूषकः : निरनुक्रोश इति क एवं भणति?

कुशः : अम्बा ।

विदूषकः : किं कुपितैवं भणत्युत प्रकृतिस्था?

कुशः : यद्यावयोः बालभावजनितं कञ्चिदविनयं पश्यति तदैवमधिक्षिपति, ''निरनुक्रोशस्य पुत्रौ, मा चापलम्'' इति ।

रामः : अपि सन्निहितस्तत्रभवान् निरनुक्रोशो युष्मदाश्रमे?

लवः : न सन्निहितः ।

रामः : भोः किन्नामधेया युवयोर्जननी?

लवः : तस्या द्वे नामनी ।

विदूषकः : कथमिव?

लवः : तपोवनवासिनो देवीति नाम्ना आह्वयन्ति, भगवान् वाल्मीकिर्वधूरिति।

रामः : (जनान्तिकम्) कुमारयोः अनयोः अस्माकं च सर्वसंवादी कुटुम्बवृत्तान्तः!

विदूषकः : कथमिव?

रामः : पश्य, एतावपि क्षत्रियौ सूर्यान्वयौ, पितरि च अनयोर्दारुणत्वसूचनो निरनुक्रोशशब्दः, मातुश्च माहात्म्यविभावनो देवीशब्दः। (ततः प्रविशति तापसः कण्वः।)

कण्वः : शृणोतु महाराजः । सूर्यकुलवधूः देवी सीता वाल्मीकितपोवने इमौ यमौ तनयौ जनयामास। वाल्मीकिमुनिः तयोः नाम कुशलवौ इति चकार ।

रामः : कथमेतावेव सीतातनयौ । हा! पुत्र कुश! हा! पुत्र लव!

कुशलवौ : कथमयं तातः । हा तात । (सर्वे परस्परमालिङ्गन्ति ।)

वाग्विशेषः ।

१. आश्रमव्यवस्था – आश्रमव्यवस्था नाम प्राचीन-भारतीय-समाज-व्यवस्थायाः विशेषः । भारतीयसंस्कृत्यां मनुष्यजीवनस्य चत्वारः विभागाः कल्पिताः । ते 'आश्रम' इति संज्ञया प्रसिद्धाः । प्रथमे ब्रह्मचर्याश्रमे अध्ययनं कर्तव्यम् । द्वितीये गृहस्थाश्रमे विवाह-अपत्यसंवर्धन-उपजीविकादीनि प्रापञ्चिकानि कर्तव्यानि तथा सामाजिककर्तव्यानि पूरयितव्यानि । तृतीये वानप्रस्थाश्रमे प्रपञ्चात् निवृत्तो भूत्वा, वनं समाश्रित्य, शान्तिपूर्णं जीवनं यापनीयम् । चतुर्थे संन्यासाश्रमे सर्वसङ्गपरित्यागेन मोक्षप्राप्तये यतनीयम् । एतादृशं मनुष्यजीवनस्य व्यवस्थापनम् 'आश्रमव्यवस्था' इति नाम्ना विख्यातम् ।

२. उभौ परिक्रामतः- संस्कृतनाट्ये एषा रङ्गसूचना पुनः पुनः दृश्यते । परिक्रमणं नाम मञ्चे एव मण्डलाकारं भ्रमणम्, पुनः मूलस्थानग्रहणं च । प्राचीनकाले प्रकाशयोजना, रङ्गमञ्चपरिवर्तनं वा शक्यं नासीत् । तदा स्थलपरिवर्तनं सूचयितुं मञ्चे स्थितानि पात्राणि परिक्रमणं कुर्वन्ति स्म ।

शब्दार्थः ।

१) अवलेपः – गर्वः ।
२) नियोगाः – आज्ञाः ।
३) आकूतम् – प्रयोजनम् ।
४) आपातमात्रेण – सहसा, अकस्मात् ।
५) सहस्रदीधितिः – सूर्यः (सहस्रकिरणयुक्तः) ।
६) अभिजनः – वंशः ।
७) संनिवेशः – आकृतिः, रूपम् ।
८) शरीरस्य धाता – जन्मदाता ।
९) निरनुक्रोशः – कठोरहृदयः ।
१०) विभावनः – सूचकः, दर्शकः ।
११) सर्वसंवादी – सर्वदृष्ट्या समानः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) वाल्मीकेरादेशात् = वाल्मीकेः + आदेशात् ।
२) चैतदभिजानामि = च + एतत् + अभिजानामि ।
३) तथाप्यापातमात्रेण = तथा + अपि + आपातमात्रेण ।

४) चक्षुरुद्बाष्पताम् = चक्षुः + उद्बाष्पताम् ।
५) कश्चिदस्मिंस्तपोवने = कश्चित् + अस्मिन् + तपोवने ।
६) वाल्मीकिर्वधूरिति = वाल्मीकिः + वधूः + इति ।
७) एतावपि = एतौ + अपि ।
८) यद्यावयोः = यदि + आवयोः ।
९) गुरुनियोगा विचारम् = गुरुनियोगाः + विचारम् ।

समासविग्रहः ।

१) तापसकुमारौ – तापसौ च असौ कुमारौ च । कर्मधारयः ।
२) कुशलवौ – कुशः च लवः च । इतरेतरद्वन्द्वः ।
३) वाल्मीकिमहर्षेः – वाल्मीकिः इति महर्षिः, तस्य । कर्मधारयः ।
४) सहस्रदीधितिः – सहस्रं दीधितयः यस्य सः, बहुव्रीहिः ।
५) प्रकृतिस्था – प्रकृत्यां तिष्ठति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
६) युष्मदाश्रमे – युवयोः आश्रमः, तस्मिन् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) सन्दिष्टवती – सम् + दिश् (६ उ.प.), क्तवत्-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम्।
३) परित्यज्य – परि + त्यज् (१ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
४) युज्यते – युज् (७ उ.प.), कर्मणि-लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) भवितव्यम् – भू (१ प.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
६) अनुष्ठास्यावः – अनु + स्था (१ प.प.), लृट्-लकारः, उत्तमपुरुषः, द्विवचनम् ।
७) धातारम् – धातृ, ऋकारान्तम्, पुंलिङ्गम्, द्वितीया एकवचनम् ।
८) वेदितुम् – विद् (२ प.प.), हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम् ।
९) नामनी – नामन्, अन्नन्तम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया, सम्बोधनम्, द्विवचनम् ।
१०) शृणोतु – श्रु (५ प.प.), लोट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
११) चकार – कृ (८ उ.प., अत्र प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति ।
२) न कश्चित् तस्मिंस्तपोवने तस्य नाम व्यवहरति ।
३) तस्या द्वे नामनी ।
४) कुमारयोः अनयोः अस्माकं च सर्वसंवादी कुटुम्बवृत्तान्तः ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) कुशः महाराजं प्रणामं कर्तुं न इच्छति, यतः–

अ) तापसाः अप्रणन्तारः इति तस्य अम्बा आह ।
ब) कुशः गर्वान्वितः आसीत् ।

२) कुशस्य मतानुसारेण तस्य पितु: नाम निरनुक्रोश: इति अस्ति, यत:–

अ) भगवान् वाल्मीकि: 'निरनुक्रोशस्य पुत्रौ' इति लवकुशौ अधिक्षिपति ।

ब) तस्य अम्बा 'निरनुक्रोशस्य पुत्रौ' इति लवकुशौ अधिक्षिपति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) भगवान् वाल्मीकि: कुशलवयो: मातरं – ..... ।

अ) 'वधू:' इति आह्वयति ।

ब) 'देवी' इति आह्वयति ।

२) सीता कुशलवौ सन्दिष्टवती – ..... ।

अ) महाराजं केवलं कुशलं परिप्रष्टव्यम् ।

ब) महाराजं प्रणम्य कुशलं च परिप्रष्टव्यम्

३) कुशलवौ दृष्ट्वा एव रामस्य – ..... ।

अ) चक्षु: उद्बाष्पतां गतम् ।

ब) चक्षु: निमीलितम् ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) कुशलवयो: वंशस्य कर्ता – [ ]

२) कुशलवयो: गुरो: नामधेयम् – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) कुशलवौ कस्यां कलायां प्रवीणौ?

२) लवकुशयो: वंशस्य कर्ता क:?

३) लवकुशयो: जनन्यां वाल्मीकिमुनि: कथम् आह्वयति?

४) कुशलवयो: नामकरणं केन कृतम्?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) कुशलवौ नाट्यकलायां प्रवीणौ ।

२) सहस्रदीधिति: तयो: नाम कुशलवौ इति चकार ।

३) कुशलवयो: आश्रम: द्वितीय: ।

४) कुशलवयो: सन्निवेश: विसंवादी ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) कुशलवौ वीणाकलाविज्ञाने प्रवीणौ ।

२) कुशलवयो: प्रथम: आश्रम: ।

३) तपोवनवासिनो देवीति नाम्ना आह्वयन्ति ।

४) देवी सीता वाल्मीकितपोवने तनयौ जनयामास ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) लवकुशौ किल भगवतो वाल्मीकिमहर्षे: शिष्यौ । (एतद्)

२) त्वं पर्णशालायां किमुपदिष्ट: अम्बया? (तद्)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) भगवत:	सन्निवेश:
२) संवादी	आश्रम:
३) कुलीनेन	युगलेन
४) प्रथम:	क्षत्रियौ
५) सूर्यान्वयौ	वाल्मीकिमहर्षे:
	सम्बन्धेन

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) तथाप्यापातमात्रेण = ... + ...+ आपातमात्रेण ।

२) कश्चिदस्मिंस्तपोवने = कश्चित् + ... + तपोवने ।

३) ..... = गुरुनियोगा: + विचारम् ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) भगवत: वाल्मीके: आदेश: ।

२) अम्बाप्रणमनम् ।

३) अम्बया उपदेशनम् ।

४) कुशलवयो: रामसभाम् आगमनम् ।

(आ) प्रवाहिजालं पूरयत ।

रामद्वारा ..... → ..... → ..... → .....

(गुरुविषये पृच्छा, जन्मदातृविषये पृच्छा, वर्णाश्रमविषये पृच्छा, वंशकर्तृविषये पृच्छा ।)

(इ) वृक्षरेखाचित्रं पूरयत ।

कुशलवयो:

- वर्ण: — [ ]
- आश्रम: — [ ]
- वंशकर्ता — [ ]
- गुरु: — [ ]

***

चतुर्थः पाठः । भगवदज्जुकीयम्–प्रहसनम् ।

भूमिका – बोधायनकवेः इयं नाट्यकृतिः । दशरूपकेषु अन्यतमं प्रहसनम्। हास्यरसप्रधानम् एतदिति तस्य नाम्ना एव स्पष्टम् । एकाङ्केऽस्मिन् कविकल्पितं कथानकम् । अस्मिन् तपस्विजनाः, ब्राह्मणाः, गणिकाः, धूर्ताः एतादृशानि पात्राणि सन्ति । तेषां स्वभावविशेषाः, संवादाः, अभिनयः सर्वमेव हास्यकरं भवति।

भगवान् इति एकः परिव्राजकः । अज्जुका नाम गणिका । प्रमादात् यमदूतः एकस्य प्राणान् अन्यस्य शरीरे स्थापयति । तेन आचार्यः गणिकासदृशं व्यवहरति, गणिका च आचार्यसदृशम् । अतः सञ्जायते 'भगवदज्जुकीयम्'।

(परिव्राजकः प्रविशति ।)

परिव्राजकः : शाण्डिल्य, शाण्डिल्य, (पृष्ठतः विलोक्य) न तावद् दृश्यते । न जाने निद्रावशं गतः अथवा मृतः। भवतु, एकमात्रः शिष्यः, दृढं परिपालयितव्यः ।

(ततः प्रविशति शाण्डिल्यः ।)

शाण्डिल्यः : भोः, क्षुधा मां बाधते । अस्माकं गेहे अशननाशेन अतीव बुभुक्षितः अहं भिक्षालोभेन अस्य दुष्टाचार्यस्य भाण्डभारगर्दभः संवृत्तः । का गतिः । भगवन्तम् एव अनुसरामि। एष खलु भगवान्। (उपगम्य) क्षम्यतां, क्षम्यतां भगवन् ।

परिव्राजकः : न भेतव्यम् । आगच्छ, अध्ययनकालः इदानीम् ।

शाण्डिल्यः : अपसार्य अध्ययनं, भिक्षार्थमेव गच्छावः।

परिव्राजकः : मूर्ख, प्रातःकालः अयम्, न भिक्षावेला। तस्माद् अध्ययनार्थम् इदमुद्यानं प्रविशावः ।

शाण्डिल्यः : प्रथमः कल्पः । (उद्यानं प्रविश्य) अहो रमणीयं खलु इदमुद्यानम् ।

परिव्राजकः : इह एव आसिष्यावहे । आगच्छ वत्स, अधीष्व तावत् ।

शाण्डिल्यः : न तावद् अधीष्ये । अध्ययनेन किं भवति ?

परिव्राजकः : अध्ययनेन अष्टसिद्धयः लभ्यन्ते ।

शाण्डिल्यः : अष्टसिद्धयः इति? भगवन्, तेन त्वं परदेहं परगेहं च प्रवेष्टुं समर्थः भवसि?

परिव्राजकः : अथ किम् । छिद्यताम् एषा कथा । तूष्णीं स्थित्वा योगं चिन्तयावः ।

शाण्डिल्यः : (आत्मगतम्) भगवान् तूष्णीं स्थित्वा योगं चिन्तयतु। अहं तु सुसमाहितः ओदनं चिन्तयामि । लड्डुकाः, मोदकाः....

(ततः प्रविशतः गणिका सखी च ।)

गणिका : हञ्जे मधुकरिके, कुत्र खलु सः मम चित्तचौरः रामिलकः ?

शाण्डिल्यः : (दृष्ट्वा) अविधा, का नु खलु एषा? तरुणी, दर्शनीया, अस्य उद्यानस्य अलङ्कारः इव ।

सखी : अज्जुके, वसन्तसेने..

शाण्डिल्यः : अयि, गणिका खलु इयं वसन्तसेना इति मन्ये । स्वरः अपि अस्याः अतिमधुरः। अहो रूपम्। अहो आनन्दः । अधुना यमः आगच्छतु यमदूतः वा आगच्छतु, अहं तु इत्थमेव नेत्राभ्याम् अस्याः सौन्दर्यरसपानं करिष्ये ।

(ततः प्रविशति यमदूतः ।)

यमदूतः : (आत्मगतम्) यमदूतोऽहम् । क्षीणायुषां प्राणिनां प्राणान् हर्तुं यमेन प्रेषितः। उक्तः च 'गणिकायाः

वसन्तसेनायाः प्राणान् अपहर' इति । इयं सा वसन्तसेना ।

गणिका : मधुकरिके, पश्य, दर्शनीयः अशोककिसलयः । एनं गृह्णामि । (तथा करोति ।)

यमदूतः : अयं स कालः । यावत् सर्पो भूत्वा, अशोककोटरे स्थित्वा, दष्ट्वा विषवेगेन प्राणान् हरामि । (तथा करोति ।)

गणिका : हम्, केनापि दष्टाऽस्मि ।(भूमौ पतति ।)

सखी : अज्जुके, अयं सः अशोककोटरात् निर्गतः कालसर्पः । परित्रायतां परित्रायताम् ।

शाण्डिल्यः : अविधा, भगवन्, परित्रायताम् । परित्यजति खलु प्राणान् एषा अज्जुका ।

परिव्राजकः : वासांसि जीर्णानि यथा विहाय..

शाण्डिल्यः : अलं तत्त्वज्ञानप्रवचनेन । शीघ्रं कोऽपि उपायः चिन्त्यताम् । हा हन्त, मृता खलु एषा । (रोदिति ।)

परिव्राजकः : (विचिन्त्य) शाण्डिल्य, अलं रोदनेन । अस्माभिः संन्यासिभिः न शोकः करणीयः ।

शाण्डिल्यः : आः अपेहि निःस्नेह! मन्ये, निष्फलं ते योगसामर्थ्यं यदि अस्याः शरीरे पुनः प्राणसञ्चारं कारयितुं न शक्नोषि ।

परिव्राजकः : किम् आह । मम योगसामर्थ्यं निष्फलमिति । पश्य इदानीम्। (आत्मगतम्) अस्याः गणिकायाः शरीरे मम प्राणान् स्थापयामि ।
(मन्त्रं पठित्वा तथा करोति ।)

गणिका : (उत्थाय) शाण्डिल्य, शाण्डिल्य..

शाण्डिल्यः : (सहर्षम्) अहो, पुनर्जीविता खलु एषा । माम् एव आह्वयति । (उपगम्य) भवति, अयमस्मि ।

गणिका : आगच्छ शाण्डिल्य, अधीष्व तावत् । (भगवान् इव पद्मासने उपविशति ।)

शाण्डिल्यः : हा हन्त । इहापि अध्ययनम् । भवतु, भगवन्तमेव उपसर्पामि । (उपसृत्य) अयि, मृतः भगवान् । हा आचार्य..

(ततः प्रविशति यमदूतः ।)

यमदूतः : अहो प्रमादः । न सा इयं वसन्तसेना । सा तु अन्या । तस्याः प्राणान् हर्तुम् अहं प्रेषितः, न अस्याः । यावद् अस्याः शरीरम् अग्निसंयोगं न उपनीयते तावद् अस्याः प्राणान् अस्याः शरीरे स्थापयामि । (विलोक्य) अयि, उत्थिता खलु इयम् ।
अहो किं नु खलु इदम्? अस्याः प्राणाः मम करे । तथापि कथं सा उत्थिता । अधुना एतान् प्राणान् कुत्र स्थापयामि? (सर्वतः विलोक्य) अत्र कोऽपि परिव्राजकः मृतः दृश्यते। भवतु, दृष्टम्। अस्याः गणिकायाः प्राणान् परिव्राजकशरीरे स्थापयामि । (तथा करोति ।)

परिव्राजकः : (उत्थाय) कुत्र मे प्राणवल्लभः हृदयेश्वरः रामिलकः । एहि रे, त्वां द्रष्टुम् उत्सुका अहम् ।

शाण्डिल्यः : भगवन् किमेतद्? भवतः आश्रमस्य विरुद्धः अयमाचारः ।

परिव्राजकः : न किमपि आश्रमविरुद्धम् । एष खलु यौवनाश्रमः। एहि, उद्याने रामिलकम् अन्विष्यावः । (इतस्ततः परिभ्रमति ।)

शाण्डिल्यः : (गणिकाम् उपसृत्य) भवति ....

गणिका : (क्रोधेन) मूर्ख, मा स्पृश । तूष्णीं स्थित्वा योगं चिन्तय ।

शाण्डिल्यः : भगवन्, किमेतद् ? भवति, किमिदम्? (प्रेक्षकान् उद्दिश्य) भोः, एषः आचार्यः न आचार्यवद् आचरति । एषा अज्जुका न अज्जुकावद् आचरति । (विहस्य) भगवदज्जुकीयं नाम संवृत्तम् ।

वाग्विशेषः ।

१. अष्टसिद्धयः – सिद्धिः नाम आध्यात्मिकी शक्तिः । सा योगमार्गेण अथवा तपश्चर्यया प्राप्यते इति मतम् । नैकाः सिद्धयः सन्ति । तासु एताः अष्ट प्रसिद्धाः–

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यम् ईशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ।।

२. परिव्राजकः – संन्यासाश्रमे मनुष्येण एकस्मिन् एव स्थाने वास्तव्यं नैव करणीयं, बहुषु स्थानेषु अटनं कर्तव्यम् इति अस्ति निर्बन्धः । अतः संन्यासी 'परिव्राजकः' (परितः व्रजति इति) इति नाम्ना ज्ञायते ।

३. यौवनाश्रमः – वस्तुतः ब्रह्मचर्यं, गार्हस्थ्यं, वानप्रस्थं, संन्यासः इति चत्वारः आश्रमाः भारतीयसंस्कृत्यां कल्पिताः । वस्तुतः यौवनाश्रमः न आश्रमः । स्वस्य आचरणस्य समर्थनार्थं परिव्राजकशरीरे स्थिता गणिका वदति, ''एषः यौवनाश्रमः'' इति ।

४. प्रथमः कल्पः – संस्कृतनाट्येषु रूढः वाक्प्रयोगः । उत्तमा कल्पना इति आशयः ।

शब्दार्थः ।

१) अशननाशः – अन्नस्य अभावः ।
२) भाण्डभारगर्दभः – भारवाहकः गर्दभः ।
३) किसलयः – नूतनपल्लवः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) यमदूतोऽहम् = यमदूतः + अहम् ।
२) दष्टाऽस्मि = दष्टा + अस्मि ।

समासविग्रहः ।

१) अशननाशेन – अशनस्य नाशः, तेन । षष्ठी–तत्पुरुषः ।

२) भिक्षालोभेन – भिक्षाया: लोभ:, तेन । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
३) दुष्टाचार्यस्य – दुष्ट: आचार्य:, तस्य । कर्मधारय: ।
४) चित्तचौर: – चित्तस्य चौर: । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
५) परगेहम् – परस्य गेहम् । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
६) क्षीणायुषाम् – क्षीणम् आयु: येषां ते, तेषाम् । बहुव्रीहि: ।
७) अशोककिसलय: – अशोकस्य किसलय: । षष्ठी-तत्पुरुष: ।
८) निष्फलम् – निर्गतं फलं यस्मात् तत् । बहुव्रीहि: ।

रूपपरिचय: ।

१) दृश्यते – दृश् (१ प.प.), कर्मणि लट्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
२) बाधते – बाध् (१ आ.प.), लट्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
३) उपगम्य – उप + गम् (१ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
४) आसिष्यावहे – आस् (२ आ.प.), लृट्, उत्तमपुरुष:, द्विवचनम् ।
५) लभ्यन्ते – लभ् (१ आ.प.), कर्मणि, लट्, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम् ।
६) प्राणिनाम् – प्राणिन् इन्नन्तम्, पुंलिङ्गम्, षष्ठी बहुवचनम् ।
७) स्थित्वा – स्था (१ प.प.) पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-त्वान्त-अव्ययम् ।
८) कारयितुम् – कृ (८ उ.प.), णिजन्तम्, हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम् ।
९) वासांसि – वासस्, सकारान्तम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा-द्वितीया बहुवचनम् ।
१०) अधीष्व – अधि + इ (२ आ.प.), लोट्, मध्यमपुरुष:, एकवचनम् ।

भाषाभ्यास: ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) हा हन्त इहापि अध्ययनम् ।
२) एष: खलु यौवनाश्रम: ।
३) अयं स: अशोककोटरात् निर्गत: ।
४) भगवदज्जुकीयं नाम संवृत्तम् ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

(१) शाण्डिल्य: परिव्राजकस्य भाण्डभारगर्दभ: संवृत्त:, यत:–

अ) स: ज्ञानलुब्ध: ।
आ) स: भिक्षालुब्ध: ।

(२) यमदूत: उद्यानं प्रविशति, यत:–

अ) स: यमेन उद्यानस्य शोभां द्रष्टुं प्रेषित: ।
ब) स: यमेन वसन्तसेनाया: प्राणान् हर्तुं प्रेषित: ।

(३) परिव्राजक: गणिकाया: शरीरे स्वप्राणान् स्थापयति, यत:–

अ) स: स्वयोगसामर्थ्यं दर्शयितुम् इच्छति ।
ब) यमदूतस्य तथैव आदेश: ।

(४) यमदूत: गणिकाया: प्राणान् परिव्राजकशरीरे स्थापयति, यत:–

अ) रामिलक: गणिकाया: प्राणवल्लभ: ।
ब) गणिका तु उत्थिता किन्तु परिव्राजक: मृत: ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) यमदूत: गणिकाया: प्राणहरणार्थम् – ..... ।

अ) अशोककोटरे सर्प: भूत्वा तिष्ठति ।

ब) अशोककोटरे मधुमक्षिका भूत्वा तिष्ठति ।

२) योगसामर्थ्यात् परिव्राजक: – ..... ।

अ) शाण्डिल्यस्य प्राणान् अज्जुकायां शरीरे स्थापयति ।

ब) स्वप्राणान् अज्जुकाया: शरीरे स्थापयति ।

३) यमदूत: गणिकाया: प्राणन् – ..... ।

अ) परिव्राजकस्य शरीरे स्थापयति ।

ब) गणिकाया: शरीरे स्थापयति ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) शाण्डिल्यस्य बुभुक्षाया: कारणम् – [ ]

२) अज्जुकाया: चित्तचौर: – [ ]

३) कालसर्पस्य निर्गमनस्थानम् – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) अध्ययनेन किं भवति?

२) गणिकाया: चित्तचौर: क:?

३) यमदूत: यमेन किमर्थं प्रेषित:?

४) कै: शोक: न करणीय:?

५) यमदूत: गणिकाया: प्राणान् कुत्र स्थापयति?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) अहो रमणीयं खलु इदमुद्यानम् ।

२) अध्ययनेन अष्टादशसिद्धय: लभ्यन्ते ।

३) अस्माभि: संन्यासिभि: शोक: करणीय: ।

४) अज्जुका न अज्जुका इव आचरति ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) तस्माद् अध्ययनार्थम् इदमुद्यानं प्रविशाव: ।

२) अध्ययनेन अष्टसिद्धय: लभ्यन्ते ।

३) स्वर: अस्या: अतिमधुर: ।

४) अज्जुका प्राणान् परित्यजति ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) क्षुधा मां बाधते । (शाण्डिल्य)

२) अध्ययनेन अष्टसिद्धय: लभ्यन्ते (इदम्)

३) केन दष्टा अस्मि । (सर्प)

४) संन्यासिभि: न शोक: करणीय: । (तद्)
५) मम योगसामर्थ्यं निष्फलम् । (परिव्राजक)
६) गणिका माम् एव आह्वयति । (शाण्डिल्य)
७) गणिकाया: प्राणान् परिव्राजकशरीरे स्थापयामि । (किम्)
८) त्वां द्रष्टुम् उत्सुका अहम् । (रामिलक)
९) उद्याने रामिलकम् अन्विष्याव: । (एतद्)
१०) आचार्य: न आचार्यवद् आचरति । (तद्)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) एकमात्र:	वासांसि
२) अतिमधुर:	स्वर:
३) क्षीणायुषाम्	रामिलक:
४) जीर्णानि	परिव्राजक:
५) प्राणवल्लभ:	प्राणिनाम्
	शिष्य:

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) इत्थमेव = ... + ... ।
२) ..... = निष्फलम् + इति ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

अ) १) वसन्तसेनाया: उद्यानागमनम् ।
२) परिव्राजकस्य शाण्डिल्यस्य च उद्यानप्रवेश: ।
३) गणिकादर्शनेन शाण्डिल्यस्य आनन्द: ।
४) परिव्राजकस्य योगचिन्तनविषये आदेश: ।

ब) १) सर्पदंशेन गणिकाया: मृत्यु: ।
२) यमादेशेन यमदूतस्य उद्यानप्रवेश: ।
३) गणिकामृत्युकारणात् शाण्डिल्यस्य शोक : ।
४) यमदूतस्य सर्परूपधारणम् ।

क) १) गणिकाया: पुनरुज्जीवनम् ।
२) परिव्राजकस्य गणिकादेहप्रवेश: ।
३) गणिकाया: मृत्यु: ।
४) गणिकाया: आचार्यवद् भाषणम् ।

***

पञ्चमः पाठः । लोकरञ्जकं लोकनाट्यम् ।

भूमिका – लोकनाट्यं बहुजनप्रियम् । तत् शृङ्गारहास्यरसयुक्तं, सङ्गीतनृत्यसमन्वितम्, सामाजिकव्यङ्गबोधकं भवति । रोचकाः संवादाः तस्य विशेषः । गणेशवन्दनया लोकनाट्यस्य प्रारम्भः तथा भरतवाक्य-प्रार्थनया समाप्तिः भवति । गोपिकाः तथा कृष्णसखा 'पेन्द्या' इति एतेषां प्रवेशकः नाम 'गणगवळण' इति लोकनाट्यस्य प्रास्ताविकम् अङ्गम् ।

प्रभाकर-महादेव-भातखण्डेमहोदयः (जन्म-१९४०) आधुनिक-संस्कृत-कविषु अग्रगण्यः । तेन विंशत्यधिकानि संस्कृत-नाटकानि लिखितानि, दिग्दर्शितानि, प्रस्तुतानि, अभिनीतानि च । संस्कृतनाटकेषु विषयवैविध्यं तथा स्वरूपवैविध्यं साधयितुं सः नित्यं प्रयत्नशीलः । तेन लिखितं 'मुक्ता' नाम संस्कृत-लोकनाट्यं रसिकैः प्रभूतं गौरवितम् । तस्मात् स्वीकृतः अयं नाट्यांशः लोकनाट्यस्य बहून् विशेषान् दर्शयति ।

सूत्रधारः : (पटाभिमुखम् अवलोक्य) आर्ये, इतस्तावद् । सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि । तत्कथय कं विषयमधिकृत्य अद्य नाटकं प्रयोक्तव्यम् इति ।

सखी : (प्रविश्य) तत्रभवती भट्टिनी भवत्सार्धम् अद्य नाटकं न नाटयिष्यति । सा भणति, ''भवतः नाटकेषु न नावीन्यं न वा वैविध्यम् । ताः एव पर्युषिताः पुराणकथाः । ते एव राजानः । एते विद्वांसः अपि वारं वारं तादृशमेव नाटकं द्रष्टुं न इच्छन्ति ।'' तत्कथं तत्रभवती भूमिकां नाटयेत्?

नटः : (सहसा प्रविश्य) स्वामिन् ।

सूत्रधारः : किं रे शैलूष?

नटः : दुष्पचैः विद्वज्जडैश्च नाटकैः अग्निमान्द्यपीडा-सन्तप्तानां रसिकवराणां स्वास्थ्यार्थं, परितोषार्थं, भट्टिन्याश्च प्रकोपशमनार्थं प्रयोक्तव्यम् अस्माभिः .....

सूत्रधारः : किम्?

नटः : लोकनाट्यम् ।

सूत्रधारः : अब्रह्मण्यम् ! अब्रह्मण्यम् ! लोकनाट्यं नाम तमाशा । किम्, गीर्वाणभाषायां लोकनाट्यं प्रयोक्तव्यम्?

नटः : कस्तत्र दोषः? सुरवाणी न केवलं विद्वद्धनम् । सा अपि लोकभाषा एव। अतः लोकानां साहित्य-नाटक-काव्यादीनां संस्कृते लेखनम् आवश्यकम् एव ।

सखी : आम् । सत्यं वदति एष नटः ।
(प्रेक्षकाः-(उच्चैः) 'लोकनाट्यं, लोकनाट्यमेव प्रयोक्तव्यम्')

सूत्रधारः : भवतु । त्वमेव सूत्रधारो भूत्वा लोकनाट्यं प्रदर्शय ।

नटः : स्वागतम् । स्वागतं सुहृद्भ्यः रसिकवरेभ्यः । यथाऽदिष्टं भवद्भिः, लोकनाट्यमेव प्रयुज्यते । (पटाभिमुखं वीक्ष्य) अयि भट्टिनि, नटाः, चेटाः, गायकाः, वादकाः, नर्तकाः, आगच्छत। (सर्वे प्रविशन्ति)

गणराज सकलनन्दन । गणराज सकलनन्दन ।।
हे देव सुरवर सिद्धिबुद्धिरमण । गणराज सकलनन्दन ।।१।।

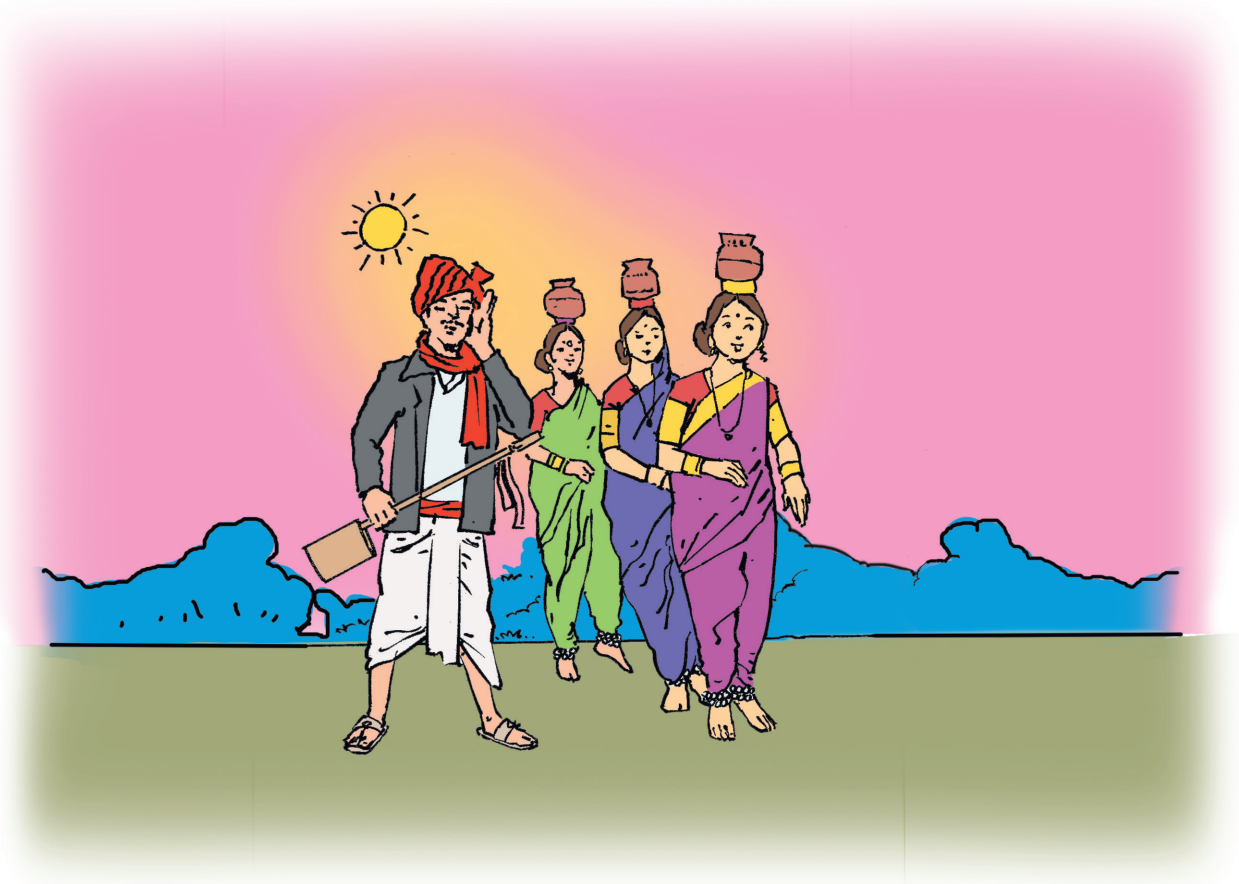

प्रार्थये नाट्यप्रयोगार्थम् ।
जनानां मनोरञ्जनार्थम् ।
वदद्भ्यः संस्कृतमाख्यानम् ।
नटेभ्यो देहि कलाज्ञानम् ।।२।।

नटः : अये कथम् । पेन्द्या आगतः । अरे पेन्द्या, कथं त्वं विमनस्कः दृश्यसे ।

पेन्द्या : अरे... मुक्ता! हे बन्धो, वञ्चितोऽस्मि मुक्तया । कथम् एषा प्राप्तव्या? वशीकर्तव्या?

नटः : पेन्द्या, नाहमत्र समर्थः । परम् एकं मार्गं प्रदर्शयामि । सः मुक्ताप्राप्तये भविष्यति ।

पेन्द्या : कथय । कथय । किमर्थं विलम्बसे ।

नटः : अस्ति हट्टविभागे एकः वशीकरणाचार्यः । तमेव पृच्छावः । एहि । (निर्गतौ)
(पुनः प्रविशतः पेन्द्या नटश्च ।)
(भृङ्गाचार्यः प्रविशति ।)

भृङ्गाचार्यः : ॐ भृं भृं भृं भृम् ।

नटः : पेन्द्या, एष भृङ्गाचार्यः । पादवन्दनं क्रियताम् ।

पेन्द्या : महाराज, एका सुन्दरी वशीकर्तव्या ।

भृङ्गाचार्यः : कृता ।

पेन्द्या : किं कृता ।

भृङ्गाचार्यः : वशीकृता । अतीव सुकरमेतद् । परं तदर्थं पञ्च सुवर्णमुद्राः दातव्याः ।

पेन्द्या : युज्यते । युज्यते । गृह्णातु भवान् (पञ्च सुवर्णमुद्राः ददाति) अधुना कथय । कदा सा वशमेष्यति ।

भृङ्गाचार्यः : एतन्मलिनं वस्त्रं परित्यज्य आकर्षकाणि वस्त्राणि परिधेयानि । ततश्च सौन्दर्यप्रसाधनैः मुखमण्डनं कार्यम् । सदैव तां परितः भृङ्गेण इव गुञ्जनं कार्यम् । मुक्ता एव त्वया ध्यातव्या। मुक्ता, मुक्ता, मुक्ता, मुक्ता...

नटः : आचार्य, मुक्तिमिच्छामि ।

भृङ्गाचार्यः : प्रथमं तावद् आचारः । त्वया काषायवस्त्रं स्वीकरणीयम् । अन्यच्च सततं भगवतः नामजपः उच्चैः कार्यः, येन परमेश्वरः ते मुक्तिं प्रदास्यति ।

नटः : अनुगृहीतोऽस्मि । अनेनैव मार्गेण मुक्तिं गमिष्यामि । अरे पेन्द्या एहि । गच्छावः । (नटः पेन्द्या च गन्तुम् आरभेते)

भृङ्गाचार्यः : अरे, अरे न त्वया मह्यं दक्षिणा प्रदत्ता ।

नटः : आचार्य, मुक्तोऽहम् । अधुना कथं मया क्षुद्रः अर्थव्यवहारः कार्यः । एष गच्छामि । पेन्द्या, एहि। (निर्गतौ)

भृङ्गाचार्यः : अरे मम दक्षिणा । मम दक्षिणा । (तावनुधावति) (प्रविशन्ति पेन्द्या, नटः तथा वृद्धगोपः विरागः)

विरागः : श्रुतं मया सर्वम् । अनेन मार्गेण न मुक्तेः न वा मुक्तायाः प्राप्तिर्भविष्यति । शृणु । अरे प्रीतिविषये तथा मोक्षविषये बाह्योपचाराः न गण्यन्ते । प्रीतिविषये मनोमेलनं, हृदयसमर्पणं च आवश्यकम्। यदि युवां परस्परानुरक्तौ तर्हि एव मनोमेलनं भवति ।

नटः : कथं मुक्तिं लप्स्ये । मार्गदर्शनं प्रार्थये ।

विरागः : अरे, अस्मादृशैः सामान्यैः जनैः फलेच्छां परित्यज्य नियतानि कर्माणि कर्तव्यानि । कर्मणा पूजितः ईश्वरः अस्मभ्यं मुक्तिं दास्यति इति मे विश्वासः ।

पेन्द्या + नटः : भोः आवामपि एवं श्रद्दध्वहे ।
भोः पेन्द्या, नटाः, चेटाः, गायकाः, वादकाः, नर्तकाः, आगच्छत । श्रीकृष्णं प्रार्थयामहे।
(सूत्रधारसहिताः सर्वे प्रविशन्ति गायन्ति च)
सर्वान्गोपानवतु भगवान् सौख्यदाता भवेन्नः ।
प्रीत्या बद्धो हृदयकमले मित्रकृष्णः सदाऽस्तु ।

सूत्रधारः : तथास्तु । तथास्तु । तथास्तु । तथास्तु।

वाग्विशेषः ।

१. लोकनाट्यस्य प्रारम्भे या प्रार्थना वर्तते, सा 'गण' इति नाम्ना प्रसिद्धा । तत्र गणेशादिदेवतानां नमनं क्रियते। अस्य लोकनाट्यस्य सविस्तरः गणः इत्थमस्ति–

नटराज शम्भुशङ्कर। हे दाशरथे रघुवीर ।
हे कृष्ण दुग्धदधिचौर। विठुराय रुक्मिणीवर ।
करवीरनिवासिनि मातः। साईनाथ जगत्त्रयत्रातः।
खण्डेराय जेजुरीनाथ। दत्त नो लोककलाज्ञानम्।।३।।
तं विशालबुद्धिं व्यासम् । मुनिवरं दाशरथिदासम् ।
भरतं च भारतश्रेष्ठम् । कुलगुरुं कालिकादासम् ।
स्थलकालकक्षदैवतम् । सारस्वतसेवकगणम् ।
रसिकं तु नाटके रतम् । सादरं नमनम् अस्माकम्।।४।।

२. लोकनाट्यम् – लोकनाट्यं लोकजीवनेन सह दृढबद्धम् अस्ति । बहुजनानां मनोरञ्जनार्थं प्रस्तुतीकृतं बहुजनसुलभं नाट्यं नाम लोकनाट्यम्। लोकनाट्यम् इति शब्दः यद्यपि आधुनिकं नाट्यप्रकारं वर्णयति, तथापि लोकनाट्यसङ्कल्पनायाः मूलं तु भरतनाट्यशास्त्रे दशरूपकेषु दृश्यते (यथा वीथी) । लोकनाट्यस्य भाषा सर्वलोकावगम्या सरला सौष्ठवपूर्णा च । संवादाः लघवः आकर्षकाः च ।

३. सूत्रधारः – नाट्यप्रयोगस्य समन्वयकः । नाट्यप्रयोगस्य सर्वाणि सूत्राणि यः धारयति सः सूत्रधारः । सः गुरूपदेशात् नाट्यविषये तज्ज्ञः भवति । नाट्यस्य प्रारम्भः तेनैव क्रियते ।

४. रङ्गमङ्गलानि – नाट्यप्रयोगस्य प्रारम्भे क्रियमाणानि पूजादिकानि कर्माणि ।

५. पेन्द्या – इति व्यक्ति-नाम मराठीभाषायां वर्तते । बाललीलासु कृष्णस्य सहायकः अयं कश्चन गोपबालकः। एषः लोहलः (तोतरा/Lispy), पादेन ईषत् पङ्गुः, दरिद्रः सन् अपि कृष्णस्य अतिप्रियः । नामदेवमहाराजः स्वप्रतिभया एतं पात्रविशेषं कल्पयित्वा 'अभङ्ग' इति काव्यप्रकारे योजितवान्। कालान्तरे लोकप्रियतां प्राप्य एषः पेन्द्या लोकनाट्यादिषु प्रसिद्धः जातः ।

शब्दार्थः ।

१) भट्टिनी – राज्ञी ।
२) शैलूषः – नटः ।
३) चेटः – दासः, परिचारकः ।
४) विमनस्कः – दुःखितमनाः ।
५) हट्टविभागः – वस्तूनां क्रय-विक्रय-स्थानम्, विपणिः पण्यवीथिका ।

सन्धिविग्रहः ।

१) भट्टिन्याश्च = भट्टिन्याः + च ।
२) इतस्तावद् = इतः + तावद् ।
३) उभावपि = उभौ + अपि ।

समासविग्रहः ।

१) भवत्सार्धम् – भवता सार्धम् । तृतीया-तत्पुरुषः ।
२) विद्वद्धनम् – विदुषां धनम् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
३) सकलनन्दनः – सकलान् नन्दयति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
४) सुविहितानि – सुष्ठु विहितानि । प्रादि-तत्पुरुषः ।
५) रसिकवराः – रसिकेषु वराः । सप्तमी-तत्पुरुषः ।
६) सुरवाणी – सुराणां वाणी । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
७) सूत्रधारः – सूत्रं धारयति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
८) पादवन्दनम् – पादयोः वन्दनम् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
९) गोकुलस्थाः – गोकुले तिष्ठन्ति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
१०) मनोमेलनम् – मनसोः मेलनम् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) प्रयोक्तव्यम् – प्र + युज् (७ उ.प.) तव्यत्-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा-द्वितीया एकवचनम् ।
२) नाटयिष्यति – नट् (१० उ.प.), लृट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) स्वामिन् – स्वामिन्, इन्नन्तं विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, सम्बोधन-एकवचनम् ।
४) प्रयुज्यते – प्र + युज् (७ उ.प.) कर्मणि लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्।

५) वदद्भ्यः - वद् (१ प.प.) शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, चतुर्थी-पञ्चमी-बहुवचनम् ।
६) देहि - दा (३ उ.प., अत्र प.प.) लोट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) लप्स्ये - लभ् (१ आ.प.), लृट्, उत्तमपुरुषः, एकवचनम् ।
८) एष्यति - इ (२ प.प.) लृट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्।
९) सुहृद्भ्यः - सुहृद्, दकारान्तम्, पुंलिङ्गम्, चतुर्थी-पञ्चमी-बहुवचनम् ।
१०) विलम्बसे - वि + लम्ब् (१ आ.प.) लट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
११) एहि - आ + इ (२ प.प.) लोट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) सुरवाणी न केवलं विद्वद्धनम् ।
२) त्वमेव सूत्रधारो भूत्वा लोकनाट्यं प्रदर्शय ।
३) प्रीतीविषये तथा मोक्षविषये बाह्योपचाराः न गण्यन्ते ।
४) अधुना कथं मया क्षुद्रः अर्थव्यवहारः करणीयः?

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) संस्कृते लोकनाट्यस्य प्रयोजनम्, यतः –
अ) लोकनाट्यम् एव आधुनिकः नाट्यप्रकारः ।
ब) संस्कृतं न केवलं विद्वद्धनं, सा लोकभाषा अपि ।

२) पेन्द्या भृङ्गाचार्यं प्रति गच्छति, यतः –
अ) सः गुरोः उपदेशं ग्रहीतुम् इच्छति ।
ब) पेन्द्या मुक्तां वशीकर्तुम् इच्छति ।

३) सामान्यजनैः नियतकर्माणि कर्तव्यानि, यतः –
अ) नियतकर्मणा अर्थलाभः भविष्यति ।
ब) कर्मणा पूजितः ईश्वरः मुक्तिं दास्यति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) नटः वदति – भट्टिन्याः प्रकोपशमनार्थम् – ..... ।
अ) लोकनाट्यं प्रयोक्तव्यम् ।
ब) पुराणनाट्यं प्रयोक्तव्यम् ।

२) भृङ्गाचार्यः कथयति, मुक्तिप्राप्तये – ..... ।
अ) सौन्दर्यप्रसाधनैः मुखमण्डनं, 'मुक्ताया' नामजपः च करणीयः ।
ब) काषायवस्त्रपरिधानं भगवतः नामजपः च करणीयः ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) लोकनाट्यस्य अपरं नामधेयम् - [ ]
२) नटेभ्यः कलाज्ञानदाता - [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) भट्टिनी केन सार्धं नाटकं नाटयितुं न इच्छति?

२) प्रीतीविषये किम् आवश्यकम् ।

३) नटः केषां कृते गणराजं कलाज्ञानं प्रार्थयते?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) सूत्रधारस्य नाटकेषु वैविध्यं वर्तते ।

२) सुरवाणी अपि लोकभाषा एव ।

३) नटः नाट्यप्रयोगार्थं गणराजं प्रार्थयते ।

४) मोक्षविषये बाह्योपचाराः आवश्यकाः ।

५) पेन्द्या दशसुवर्णमुद्राः ददाति ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) ताः एव पर्युषिताः पुराणकथाः ।

२) भट्टिन्याः प्रकोपशमनार्थं लोकनाट्यं प्रयोक्तव्यम् ।

३) तदर्थं पञ्च सुवर्णमुद्राः दातव्याः ।

४) मुक्ताप्राप्तये मार्गः भविष्यति ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) भवतः नाटकेषु न नावीन्यम् । (सूत्रधार)

२) नटेभ्यः देहि कलाज्ञानम् । (तद्)

३) हे बन्धो, वञ्चितोऽस्मि मुक्तया । (इदम्)

९. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) पर्युषिताः	नाटकैः
२) सुविहितानि	पुराणकथाः
३) रसिकवरेभ्यः	रङ्गमङ्गलानि
४) क्षुद्रः	जनैः
५) दुष्पचैः	सुहृद्भ्यः
	अर्थव्यवहारः

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) भट्टिन्याश्च = ... + ... ।

२) इतस्तावद् = ... + ... ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

अ) १) सूत्रधारो भूत्वा नटद्वारा लोकनाट्यप्रदर्शनस्य प्रारम्भः ।

२) नटस्य सहसा प्रवेशः ।

३) रङ्गमङ्गलानां सुविधानम् ।
४) नटद्वारा गणराजप्रार्थनम् ।

ब) १) पेन्द्याद्वारा भृङ्गाचार्याय सुवर्णमुद्राप्रदानम् ।
२) पेन्द्यानट्यो: भृङ्गाचार्यं प्रति गमनम् ।
३) भृङ्गाचार्यद्वारा नटाय मुक्तिमार्गस्य उपदेशनम् ।
४) पेन्द्यानटद्वारा भृङ्गाचार्यस्य पादवन्दनम् ।

(आ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

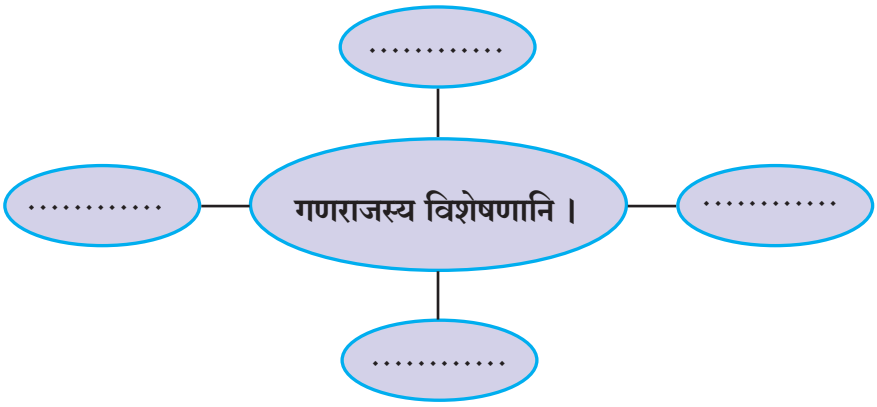

***

शुभाशया:

कार्यक्रमो यशस्वी स्यात्
सज्जनैर्बहुभि: स्तुत: ।
श्रमोत्साहौ नवौ स्यातां
वर्धतां कार्यकृद्बलम् ।।
(समारम्भम् अभिलक्ष्य)

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा
भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं
कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।।
(मनुस्मृति: ३-६०)
(विवाह:)